

csak mosolyt látni. Az ég mindig kék azokon a felvételeken, melyek a moszkvai városkép változását mutatják a következő megdöbbentő városrendezési akció után.

Mit látunk a TVC csatornán? A Tverszkaját³, amely úgy néz ki, mintha alig egy hónappal ezelőtt harcok folytak volna a túlerőben lévő ellenséggel szemben, és senki sem sajnálta volna a löszert. A gödrök között elvétve bukácsol csak néhány járókelő. Egyenként ismétlik a kamera előtt – Kibirjuk! Majd utána jó lesz! Köszönjük! A propaganda feladata, hogy a rendelkezésre álló eszközökkel megoldást találjon a vezetés gondjaira. Szobjanyin Moszkvájának a fő problémája pedig maga a moszkvai ember. A polgármesteri hivatal úgy tesz, mintha a nyitottság jegyében zajlana az információáramlás – a kérdések megválaszolása, a találkozók a helybéli lakosokkal, az élő közvetítések. A beszélgetések folyamán azonban elszikkadnak a kulcskérdések – és elmaradnak a leleplezések. A főváros lakosait egyszerűen csak a tények elé állítják: így vagy úgy, de minden rendben lesz. A virtuális moszkvai majd elolvad a gyönyörűségtől. Az igazi beleesik a gödörbe.

Valamikor hajdanában Dosztojevszkij kiötlött egy csodálatra méltó szókapcsolatot – ez az *adminisztrációs elragadtatás*, nevezetesen az a vágy, hogy „megmutassuk saját hatalmunkat”, sajátos „utolsó semmiségünket”, amit akár még „nyomorult vasúti jegyek eladásakor” is gyakorolhatunk. A moszkvai adminisztrációs elragadtatás ennél sokkal bonyolultabb – a fővárosi tisztviselők látni kívánják, hogyan fertőzik meg elragadtatásukkal azokat, akik felett hatalmukat fitogtatják.

Az intellektuális kételkedők számára pedig vannak a Grigorij Revzinhez⁴ hasonló, sajátos céllal felbékelt emberek. Ők röviden és érthetően – tíz oldalban, és nem hosszabban – elmagyarázzák, hogy a kritikusok egész egyszerűen „birkanyájként jellemezhetők”, akik nem képesek megérteni saját boldogságukat, de ez mindegy is, mert később hálásak lesznek a város bölcs elöljáróinak és az általuk megbízott városrendezőknek. Hiszen épül és szépül fővárosunk! Köszönjük! Kibirjuk!

(*Novoje Vremja*)

3 A Tverszkaja téren áll a polgármesteri hivatal épülete – nem messze a Kremltől.

4 Újságíró és művészetkritikus.

Jurij Szolomonov

Merre mozdul el Oroszországban a kultúra

A jogosultságát visszanyert polgári kultúra – gyógymód a radikalizmusra (interjú)

Jurij Szolomonov, a Nyezaviszimaja Gazeta (‘Független újság’) *NG-forgatókönyvek* című mellékletének felelős szerkesztője kérdezi Vitalij Kurennoj filozófust, kulturális antropológust, a Moszkvai Közgazdasági Főiskola Nemzeti Kutatóegyetemének bölcsészprofesszorát, a kulturális tanulmányok intézetének vezetőjét.

– *Vitalij Anatoljevics, a politika és a kultúra egymásra hatásáról, illetve egymás mellett éléséről szóló beszélgetést Mihail Bulgakov szavaival szeretném kezdeni: „Az író mindaddig szemben fog állni a politikával, amíg maga a politika szemben áll a kultúrával.” Mit mondana erről, tekintettel a mai valóságra?*

– Ha a kultúrának arról a részéről beszélünk, amelyet művészetnek nevezünk, ez a történelem folyamán szinte soha nem rendelkezett jelentősebb önállósággal. A művészet sorsáról mindig is befolyásosabb felsőbb körökben döntöttek. Hosszú időn keresztül alapvetően a vallás hatáskörébe tartozott, és meghatározott feladatot töltött be. Történelmi léptékekkel mérve csak az utóbbi időben – a modern korban – nyílt a művészetnek lehetősége arra, hogy függetlenítsen magát a vallástól, és egyúttal eltávolodjon a saját vallási szerepétől, – úgymond – kivonuljon a székesegyház falai közül. Walter Benjámín német filozófus, kultúra-kutató tankönyvbe illő módon határozta meg ezt az átváltozást: a műalkotás elveszíti saját „auráját”, amely létezése eredeti helyén – a székesegyházban – megillette.

Ezáltal a modern társadalom és kultúra esélyt, s lehetőséget adott a művészetnek, hogy önállóságát megtalálja, sajátos logikája szerint fejlődjön, saját elvárásainak, értékeinek, elveinek stb. megfelelően építse magát. A művészet természetesen él is ezekkel a lehetőségekkel mind a mai

napig. Sok olyan filozófiai elmélet van (vegyük például Kantét), amely arra tesz kísérletet, hogy a fenti elveket a művészettel, mint önálló területtel kapcsolatban határozza meg.

Mindazonáltal az említett függetlenedés egy másfajta lehetőséget is magával hozott: nevezetesen azt, hogy a művész új patrónust találjon magának. Így a művészet valláshoz kötöttsége sem tűnt el. Itt van például a modern vallásos művészet – vessünk egy pillantást a kölni érsekség Kolumba Múzeumára⁵. Épp ilyen ábrázolási mód virágzik a mai modern Oroszországban is. Korunk társadalmá, a modern társadalom – nem jelent nyilegyenes vonalú fejlődést. Mindez a különböző időben létező dolgok egyidejűsége; itt az előző formák nem tűnnek el, jóllehet belső átalakuláson mennek keresztül.

Még ennél is csábítóbb területnek tűnik a modern kori művészet számára a politika, melynek pártfogására állandóan törekszik is.

A művészet kétféleképpen állíthatja magát a politika szolgálatába. Az egyik lehetőséget azok a művészek választják, akik az eljövendő utópisztikus politikai modellt akarják szolgálni. Ezek az úgynevezett avantgárd képviselői, akik kreatív gondolkodása a fennálló politikai rend átalakításához kötődik.

A másik esetben a művészet nem a jövő, hanem a fennálló politikai rendszer szolgálatába állítja magát. Így születik meg a hivatalos vagy szolgálatkész művészet jelensége, minden ebből eredő előnnyel. A fennálló politikai rendet ennek következtében áthatja az esztétika. Természetesen a rendszer ilyenkor szükségszerűen kiválasztja magának az építészekből álló csapatot; soraikban ott található ma szép számmal a városrendezők is.

El kell mondani azt is, hogy ez a két lehetőség valamilyen szempontból összefügg egymással. Az a helyzet, hogy időnként lezajlik egy-egy forradalom. Aztán a jövő pártja kerül hatalomra, és a megdöntött hatalom a múlt pártjává változik.

Majd előáll a Szovjet-Oroszország történelméből számunkra jól ismert helyzet: a győzteseknek már nincs szükségük az avantgárd művészetre. A forradalom nyerteseit azok fogják kiszolgálni, akik megfelelnek a hivatalos művészet elvárásainak. A szocialista realizmus a forradalmi avantgárd teljesen logikus folytatása, és egyáltalán nem az ellentéte. Úgy tűnik nekem, hogy a modern művészek – mindenekelőtt a nyugatiakra gondolok – jól megtanulták történelmünknek ezt a leckéjét. Manapság kevesen vannak, akik ott a nyílt, utópisztikus forradalmisággal kacérkodnának.

De létezik egy harmadik lehetőség is. Ez a sikertelen forradalom művészete, ami egy nosztalgikus, romantikus viszony kialakulását tételezi fel a célját nem, vagy csak részben elért forradalomhoz. Mellesleg a poszt-szovjet kultúra hatalmas tartalékai épülnek az ilyesfajta nosztalgiának az ébren tartására. Egyébként éppen ezen alapult azoknak a szovjet avantgárd művészeknek a tevékenysége is, akiket Hruscsov megfeddett, és akiknek kiállításait bulldózerekkel rombolták szét. Ma ez a nosztalgia teljesen a tömegkultúra részévé vált. Elég csak a Rabfuck együttes szatirikus dalait említeni; ezt éneklük: „Régebben, régebben másképpen ment minden. Gagarin az űrben járt, a Szpartak nyert a meccsen...” Létrejött az Oroszország utáni nosztalgiázás mai formája; tehát ez ily módon egyáltalán nem veszett ki, mert mélyen gyökerezik történelmünkben.

Ezért, ha a politika és kultúra kapcsolatáról beszélünk, melyet az imént világtítottunk meg a művészet példáján keresztül, mindenképpen számot kell vetnünk azzal, hogy milyen lehetőség rejlik az egyik vagy másik művészeti vagy kulturális stratégiában. Nekem személy szerint érdekesebbnek tűnik az önállóságra törekvő művészet – pusztán a valóban egyedülálló volta miatt. Mindazonáltal, a hagyományos társadalomban szinte bárhol fellelhető a kapcsolat nemcsak a művészet és a vallás, hanem a művészet és a politika között is – legalábbis azokban a különböző esztétikai formákban, amelyekben a hatalom ismertetőjegyei és szimbólumai megjelennek.

5 Ennek az egységkereséssel jellemezhető kortárs múzeumnak a fő jellemzője az élő múzeumi tér és az elmélyülés ezáltal nyújtott élménye; a múzeum tér- és időbeli rétegeket komponál egybe; a szakrális-kulturális térben a művészet élő fejlődését mutatják be.

A kortárs kultúra azonban – ismétlem – legyen bármennyire egyedülálló is, nem merül ki az autonómia egy bizonyos fajta megvalósulásában: rejlik benne még néhány lehetőség.

Ami pedig a Bulgakovtól idézett szavakat illeti, feltételezésem szerint azok a művészekre szerfelett jellemző, megbocsátható rövidlátásnak tűnnek. A szovjet politika korántsem állt ellentétben a kultúrával, ellenkezőleg: a legközelebbi politikai szövetségesét látta benne.

Próbáljanak találni a történelemben még egy olyan kormányfőt, aki felhív egy költőt, hogy megtudja annak véleményét egy másik költőről! Itt Sztálin és Paszternak híres, Mandelstamról való beszélgetésére gondolok. Ahol azonban szövetségesek vannak, ott hamis barátok és nyílt ellenségek is akadnak. Mihail Bulgakov néhány művének sorsa, hogy sok kortársának tragikus sorsát ne említsük, épp azt mutatja, hogy jobb, ha a kultúra nem különösebben keresi a politika kegyeit – sem ellenzékiként, sem pedig szövetségesként.

– Ez az alkotó és a hatalom viszonya. Azonban az Ön egyik fő kutatási területének a tömegkultúra tűnik, ami iránt sokkal nagyobb érdeklődést tanúsít, mint azok, akik éveken át harcoltak az álságos „polgári tömegkultúra” ellen.

– A tömegkultúra olyan sokrétű és bonyolult jelenség, hogy részemről naivítás lenne azt állítani, hogy mindenestül érdeklődésem tárgyát képezi. De Önnek összességében igaza van – a tömegkultúrát nem kedvelik Oroszországban. És gyakorlatilag nemcsak egyfajta intézményszerűsítést pályáról van szó, mely a szovjet propagandának ugyanazokat a formáit termeli újra – közülük egyet ön is felhozott – a „tömegek polgári kultúrájának” hanyatlásával kapcsolatban. Ez bonyolult kérdés, ezért a kultúra – Ön által említett – két alapvető ismertetőjegyeről fogok beszélni: a *tömegeket érintő*, illetve a *polgári* jellegéről.

Társadalmunk régóta mélyen gyökerező idegenkedéssel tekint a polgári kultúrára. Ez távolról sem szovjet találmány. Az orosz intelligencia történetéhez szükséges fordulnunk, ha fel akarjuk fedni keletkezésének okait.

Munkatársaimmal nem egy tanulmányt szenteltünk ennek a témának. Az orosz értelmiség mélyen polgárellenes – rendkívül sajátos nem nemesi származásánál fogva (*raznocsinyec*). Jellemzőinek árnyaltabb körülírásához (bár az értelmiség ellentétben a közhellyel messze nem csak orosz jelenség), elég csak arra felhívni a figyelmet, hogy nálunk ez a fogalom soha nem foglalta magába az egyházi értelmiséget.

– Ez ellentmond a raznocsinyeci származásnak?

– Igen. A mi értelmiségünk mindig úgy építette fel és fogalmazta meg magát, mint különleges – nem vallási értelemben vett – világi papságot. Nevezetesen olyan csoportnak tartotta magát, amely rendkívül különleges értékeket hordoz – de nem a megszokott, valláshoz kapcsolódó hagyományos értékeket, hanem melyeket modern dolgok rendkívül becses készletéből válogatott. Az utóbbiak azonban – először is – a nyugati kultúrából lettek kölcsönözve és másolva. Nem olyan értékeként jelentek meg, melyeket egy szervesen fejlődő – azaz egy de facto társadalmi csoportot képviselő – értelmiség kitermelhet magából. Innen ered az „értelmiség” és a „nép” közti szakadék témája.

Másodszor, a kölcsönzés során igen különleges – kritikus és romantikus – értékrendet választottak ki. Romantikusat például abban az értelemben, hogy itt különleges szerepet játszik és sajátos értelemmel bír az egyén fogalma. Hegel szerint az egyén fogalma egyenlőségre utal: minden egyén a modern jognak van alávetve, amely előtt mindenki eleve (*a priori*) egyenlő. Az orosz értelmiség romantikus egyéniség-felfogása ennek éppen az ellenkezője. Az egyéniség – ez egyedülállóság, személyiség –, valami rendkívüli.

Megmaradtak számomra egy híres színész szavai, aki egyszer a televízióban a következőt nyilatkozta: Itt van ez a rendkívüli ember – igazi egyéniség –, ezek pedig semmirekellők, nem egyéniségek. Hegel számára elképzelhetetlen lett volna effajta szóhasználat; a mi értelmiségünk számára viszont teljesen természetes gondolatmenet.

– Miben nyilvánul meg a polgárikultúra-ellenesség?

– Ebben a romantikus hagyományban nagyon határozott radikalizmus rejlik, mely végtelen türelmetlenséget táplál ugyanezzel a polgári kultúrával szemben. Hiszen mi a modern társadalom polgári kultúrája? – egyenlő a nyárspolgársággal, korlátoltsággal és közönségességgel. Néhány jelentéktelen alak olyan kicsinyes érdekekkel, mint például az otthonuk, a munkájuk, a családjuk, a kényelmük, kisebb gondjaik-örömeik.

Ugyanaz a Nyikolaj Dobroljubov⁶ ostorozta a „nyárspolgárt” – azaz a burzsoázia megtestesítőjét –, aki nem rosszabb Nietzsche-nél. Mellesleg egyáltalán nem véletlen értelmiségünk vonzódása az utóbbihoz – vegyük például azt a Maxim Gorkijt⁷, akire nemcsak külsőségekben, de alkotásaiban is nagyon mélyen hatott Nietzsche. Nem fogok most kitérni arra a szinte természetes módon történő átalakulásra, amelynek köszönhetően ez az egész lelkesedés átment a szovjet kultúrába – ha emlékezetem nem csal, a forradalmat ugyanennek az értelmiségnek a képviselői csinálták. Alekszandr Kusztarjov, a szovjet értelmiség kiváló kutatója, szerintem nagyon helyesen, úgy tekint a szovjet államot, mint a győztes értelmiség országát. S most ez az egész lelkesedés, csak már a szovjet kultúra intézményesített változatában, minden nagyobb nehézség nélkül átöröklődött Oroszország posztszovjet kultúrájába is.

– De miért a „győztes értelmiségét”? Ugyan kit tudott legyőzni a szovjet időkben?

– Nem erről van szó. Ennek a hosszú, de nagyon következetes történetnek a vége az, hogy kultúránk radikális kultúra marad. Jobb- vagy baloldali, de mindenképpen radikális. Ezt számtalan módon támaszthatnánk alá – az aktuálpolitikát is idehozva –, de maradnék inkább a tudományos példánál.

Az orosz kultúra – így alakult történelmileg – szorosan kötődik a német szellemi hagyományhoz. Nézzük csak, mi történt a posztszovjet korszakban a német eszmékkel, melyekhez

a szovjet korszakban nem lehetett hozzáférni. Lefordították Teodor Adornónak – a neomarxista frankfurti iskola legfőbb képviselőjének – szinte teljes életművét. Lefordították Jürgen Habermas műveit – ő ugyanannak az iskolának a későbbi tagja, ha ugyan nem a legfőbb szak tekintély társadalomtudományi kultúránk valamennyi kérdését illetően. Nincs ebben semmi meglepő: a baloldali hagyomány természetes módon a szovjet kultúrából nőtt ki.

Mindezt azonban ellensúlyozták a 20. századi német értelmiség másik szélsőséges – jobboldali – köréből származó tömeges fordítások. Martin Heidegger, Karl Schmitt, Oswald Spengler – őket szeretjük, fordítjuk, olvassuk, adjuk ki, stb.

– De ezek, ahogy mondani szokás, a nagy nevek...

– Megszűnt a „közép filozófiája”, a Normalphilosophie – a „normákra épülő filozófia”. Ezt egyébként egyszerűen nevezhetnénk felnőtt filozófiának is: hiszen a radikalizmus, a bennünket körülvevő világ tökéletlenségének állandóan kritikus érzékelése, a romantikus bánkódás e világ unalmassága, közönségessége és szürkesége miatt és az álmodozás arról, hogy egy pillanat alatt jobbá változik – mindez természetesen rendkívül gyermek felfogás.

Igen, Németországban létezik a „középnék” ilyesfajta filozófiája, én pedig beszélgetésünkben éppen erre a filozófiai hagyományra támaszkodok. Például Joachim Ritter, Odo Markquard, Hermann Lübbe – rendkívül érdekes, bonyolult filozófusok, de emellett tevékeny résztvevői a kormányzati munkának, az oktatás- és kultúrpolitikának, ami Németország modern intézményeit hozta létre – azét az országét, ahová ötmillió korábbi honfitársunk távozott. Természetesen magam és kollégáim próbáljuk a „közép filozófiáját” saját viszonyaink közé átültetni; például nemrégiben jelentettük meg Hermann Lübbe alapművét a filozófiai kultúráról. De látom a kérdés bonyolultságát – túlságosan is szeretjük a radikalizmust. Oroszországnak rendkívül nagy szüksége van arra, hogy a polgári kultúra az őt megillető helyre kerüljön vissza.

6 19. századi újságíró, költő és forradalmár.

7 Nietzsche nagy hatást gyakorolt az orosz értelmiségre, különösen Gorkijra.

– *Akkor végül is miben áll a polgári kultúra?*

– Közelítsünk az ellentéte felől: mit jelent a polgári kultúrával való radikális szembehelyezkedés? Ez szembenállás a „büggerrel”, azaz magával a polgárral, a városlakóval. Ez a biztonságos „burzsoá” lét iránti megvetés – a háztól és a kávédarálótól kezdve az autóig és a polgári kényelem többi tárgyáig. Ez egy vágy, mely – nyilván forradalmi, erőszakos átalakulások útján – egy ideális társadalom megteremtése felé irányul, mely az igazságosság, az egyenlőség, illetve emberi tisztaság valamiféle megkérdőjelezhetetlen eszméire épül.

Ez a szembehelyezkedés – ha a nem forradalmi változatról beszélünk – jobban kedveli a megaprojektet a kis lépések politikájánál; általánosságban elmondható róla, hogy csak a nagy dolgok vonzzák – a nagyszabású események, a hatalmas üzletek, az igazán jelentős sporteredmények stb. Végül elutasítását jelenti annak a „tömegkultúrának” is, amely magától értetődően ugyanazoknak a nyárspolgári tömegeknek a kultúrája.

Ez az elutasítás egyébként világszerte rendszerint az Amerika-ellenesség formáját ölti magára – ebben egyáltalán nem vagyunk eredetiek. Mellesleg ez egy igen érdekes jelenség. Egyszer megkérdeztem a svájci barátomat, akinek semmi köze nincs a tudományos körökhöz – mivel szakács –, hogy mit jelent számára az amerikai kultúra. Azt válaszolta: az amerikai kultúra egyszerűen csak kényelmesebbé teszi az életet.

Ez igen pontos megfigyelésnek tűnik számomra: a gyűlölt gyorsétterem-hálózatok, amelyek lehetővé teszik az embereknek, hogy gyorsan és olcsón egyenek, vagy az Uber, amin keresztül rögtön lehet taxit hívni, és nem kell a készpénzzel foglalkozni – mindez „amerikai kultúra”. Voltaképpen ennek már régóta semmi köze nincs Amerikához – egyszerűen az Egyesült Államok gyakran bizonyul úttörőnek különféle korszerűsítő újításokban – innen ered az elnevezés. Ezt a sajátosságát már a 19. században észrevette a nagy francia gondolkodó, Alexis de Tocqueville. Csodálatos munkájában, *Az amerikai demokráciában*, azt próbálja megérteni, milyen fajta társadalom jött létre az

Újvilágban és miben rejlik különlegessége. Van a könyvben egy fejezet, ahol Tocqueville azokat a hatásokat elemzi, amelyeket az elzületiesedés idéz elő, vagyis az a művészet, mely nem a patrónusa, hanem a fogyasztó felé irányul. Elemzését a híressé vált, szemléletes kijelentéssel foglalja össze: „Amikor az órák csak kevesek számára voltak elérhetőek, a legnagyobb gondossággal készültek. Ahogy viszont sok emberről megjelentek, veszítettek a kidolgozás minőségéből, megalkotásuk virtuozitásából. Mindazonáltal az ilyen órák mindenki számára elérhetővé váltak.”

– *Megvittattuk a polgári kultúrát; mit lehet mondani a tömegkultúráról?*

– Szorosan kötődik a polgárihoz. A tömegkultúra alapvetően épp a modern társadalom polgárosodásának arányában alakul ki – azaz a városiasodással együtt zajló folyamat. Nem csoda, hogy kutatói berkekben is régi ellenérzés tapasztalható a lenézett tömegkultúra kutatásával szemben, ami értelmiségünk közismert polgári-ellenességének tudható be. Hiszen ez ugyanaz a tömeg, embercsorda, amelyre a modern kultúra filozófus-kritikusai annyira szeretnek panaszkodni – emberek sokasága, akiknek van valamilyen képzettségük, és – még ha csak a mozijegyvásárlás szintjén is számítanak kultúrafogyasztónak –, elkezdtek valamiféle saját kulturális ízlést kifejleszteni.

De aztán kiderült, hogy ez az ízlésvilág nem teljesen esik egybe azzal, amit a „magas kultúrát” hordozó, eredetileg szűk, művelt réteg néhány képviselője elvárt.

A tömegkultúra-kutatásban két alapvető modell követhető nyomon, amelyekről röviden szeretnék beszélni. Közülük az egyik úgy tekinti a tömegkultúrát, mint a manipulációk terét. A másik a demokratizálódás és az egyenjogúsítás, azaz a felszabadítás terének látja. Számomra – mind történelmileg, mind elméletileg – a második modell tűnik megalapozottabbnak.

A tömegkultúra demokratizáló képességét illetően már idéztem Tocqueville-t: ő pont erről beszél. A tömegkultúra szétrombolja az előírásos rangsort – pusztán a választéknövekedés

folytán a kultúra szerteágazóbb lesz. Persze ez egyáltalán nem jelenti azt, hogy eltűnik a „magaskultúra” – ilyesmiről szó sincs, tovább létezik, és teljes mértékben megtalálja közönységét.

Azaz a tömegkultúra felszabadítja az embereket a hagyományos értékrendtől, továbbá a választás lehetőségét is megadja nekik.

A másik – a manipulatív modell, a tömegkultúrát a manipuláció terének tekinti. Ennek az elgondolásnak megvan a saját logikája és történelmi alapja, mivel a modern kultúra jellemzőinek túlnyomó része a nagy tömegeket érintő háborúkhoz és manipulációhoz kötődik. Ebben az értelemben országunk figyelemre méltó esetenek tűnik. Ténylegesen az első világháború idején csöppentünk bele a propagandisztikusan működő kultúrába – együtt Európa többi részével és más hadviselő felekkel. És csak a szovjet időszak végén kíséreltük meg, hogy kilépjünk belőle.

Ma sem mondható el, hogy magunk mögött hagytuk az egészet. Gyakori szokásunk, hogy a PR keretein belül próbáljunk befolyást gyakorolni, egyes újságírók hírhedt propaganda-fogásai, a cikkek és műsorok témaválasztása – mindez arról árulkodik, hogy még mindig élnek a manipulatív kultúra történelmi hagyományai, és folytatódnak az új technikai feltételek között.

– *S vajon a többi országban nem manipulálnak a kultúrával?*

– De igen, természetesen, a kultúra manipulatív értelmezése nagyon népszerű nyugati ideológusok bizonyos köreiben is. Paradox módon azonban mindenekelőtt a baloldaliaknál, azoknál, akik az egész rövid huszadik század alatt⁸ a Szovjetunió példáját tartották szem előtt. Theodor Adorno és Max Horkheimer a *Felvilágosodás dialektikája* című művükben a polgári tömegkultúrát a tömegek becsapására épülő iparágak nevezik. Mindenesetre a

modern tömegkultúra határtalan manipulatív jellegéről szóló feltevést higgadtabb kutatói körökben már régóta megkérdőjelezzük és bírálattal illetik. Amikor a kutatás a manipulátor helyett a közönségre összpontosult, világossá vált, hogy ahol vélhetőleg különféle manipulációs technikákkal van dolgunk, például az állami kommunikáció terén, a közönség még ott is rendelkezik bizonyos szabadsággal.

Azokban a társadalmakban, ahol a kultúra a versenyen alapszik, lehetetlen az ilyesfajta ellenőrzés a választás szabadsága miatt. De még ott is, ahol az egész kultúrpolitika a propaganda és a manipuláció elvén alapult – akárcsak a Szovjetunióban –, fölöttébb hatástalannak bizonyult. Emlékezzünk csak rá, mi történt a kommunizmus építőinek törvénykönyvével nevelődött tömegek steril kultúrájával.

A régi ideológia felélesztéséről álmodozóknak nem árt eszükbe vésní, hogy a szovjethatalom akkora összegeket áldozott világnézeti projektekre, amelyek távolról se hasonlíthatók össze az ország jelenlegi lehetőségeivel. S mi-
ben láttuk a végeredményt? Ahogy az elnyomó hatalmi szervezet lazított a gyeplő szorításán, sok, az asztalfióknak írt kézirat került napvilágra. Egyébként nem is volt belőlük olyan sok; mint várható volt, még a szovjet rendszerben is megtanulták az emberek, hogyan kerüljék meg a cenzúra mindenféle előírásait, ami megint csak azt bizonyítja, hogy a modern társadalomban lehetetlen megvalósítani a manipuláció eszméjét. Megjelent azonban egyfajta beteges árnyékkultúra is, mely a bűnös erőszakon és „elméleteken” alapult.

– *A tömegkultúráról beszélve, felvetődik egy téma, amely – ha nem tévedek –, szintén az Ön érdeklődési körébe tartozik. Ez a nacionalizmus. Úgy tűnik számomra, hogy sehol sincs annyi félrevezető és népámító kórités, mint a nacionalizmusról szóló vitákban. Hiszen ott van mellette a patriotizmus vonzó eszméje, amire lehet építeni.*

– A nemzet eszméje lényeges alkotóeleme a modern államnak, bár a nacionalizmus mint jelenség a nagy francia forradalom idején szüle-

⁸ A történettudományban használatos a rövid 20. század kifejezés, amely az első világháborútól (1914–1918), illetve az azt lezáró békeszerződésektől (1919–1920) a Szovjetunió vezette szocialista tömb felbomlásáig (1989–1991) terjedő korszakot jelöli.

tett, amikor a modern kor kultúrájának legtöbb eleme kialakult. A nemzet fogalmának van néhány igen fontos vonatkozása, még ha ezek messze is esnek ennek a szakkifejezésnek a mi kultúránkban megszokott köznapi értelmezésétől. A nemzeté formálódás elsősorban azt jelenti, hogy megszűnik az osztálytársadalom, amely bizonyos csoportok egyenlőtlenségén alapszik. Helyükön létrejön mindazok egyenlősége, akik ehhez a politikai nemzethez tartoznak. Ezért a demokrácia és nemzet – egymással összefüggő fogalmak. Pontosán ez a nemzet teremti meg a modern állam nemzeti szuverenitását is – kézbe veszi saját politikai sorsát, nem pedig az arisztokráciára vagy az uralkodóra ruhazza át azt. Alighanem a nemzetnek éppen ezért a politikai sorsáért érzett felelősség képezi a patriotizmus esszmei lényegét.

Valamely politikai nemzethez való tartozásnak – eltekintve a nyilvánvaló jogi szempontoktól – számos tisztán kulturális oldala is van. Például az összetartozás érzésének átélése bizonyos értelmet ad az általános emberi és egyéni létnek. A modern világ változó gazdasági, műszaki és környezeti feltételei között az egyén rendkívül nagyfokú bizonytalanságot tapasztal, amit szükséges valamivel ellensúlyoznia – mégpedig valami állandó, változatlan dologhoz kötődés átélésével. A nemzet egyike az ilyesfajta biztos kötődést kínáló gyakran választott lehetőségeknek.

Innentől azonban konkrét formai eltérésekkel kell számolni a nemzet fogalmának a megvalósítása során – távolról sem nyilvánvaló vagy egyféleképpen értelmezhető jelenségről van szó. Létezik a nemzeti állam európai modellje, amely ideális esetben feltételezi, hogy népesség összetétele egységes, ahogy nagymértékben a kultúrája is, és elsősorban a nyelve.

Meg kell jegyezni, hogy egy ilyen állammodell kiépítése bonyolult dolog, nem megy vérontás nélkül, sőt gyakran nagyon is sok vérrel jár; diszkrimináló intézkedéseket kell hozni, stb. Mellesleg ennek folyamatát a valóságban is megfigyelhetjük a Szovjetunió romjain létrejött új utóállamok egész során. Természetesen vannak kivételek: Európa egyik mintaállama – Svájc – a saját nemzetfogalmát teljesen más

alapon építi ki. Vannak nemzetek, amelyek bevándorlók csoportjaiból szerveződtek, mindelelőtt az Egyesült Államok.

– Milyen fajta nacionalizmusra adatik ma lehetőség Oroszországban?

– Úgy tűnik nekem, hogy a mai Oroszország – hogy az egyszer Németországra kitalált kifejezéssel éljek – a maga nemében „megkésztet nemzet”, de ellentétes értelemben számít annak. Ha Németország megkésve egyesült, akkor Oroszország túl sokáig volt birodalom – a szovjet korszak előtt, aztán pedig a szovjet rendszerben. Egyszerűen lehetetlen vállalkozásnak tűnik, hogy a jelenlegi területi határain belül kiépítsük a modern Oroszországot mint etnikulturális értelemben vett egységes nemzetet („Oroszország az oroszok számára” a meglévő határokon belül). Pontosabban fogalmazva, ez rendkívül drámai módon zajlana le, teljesen beláthatatlan következményekkel.

Ugyanezeknek az európai államoknak a kialakulása messze nem volt zökkenőmentes. Felelősségérzetünk nem engedi meg, hogy itt és most ismételtén éljünk ezekkel a megoldásokkal. Annál is inkább, mivel etnikai és kulturális egységesítési törekvések hasonló folyamatát látjuk a szomszédos államok területén is; nemrégiben csodálkoztam rá erre a világra, hogy mi úgy járunk el, ahogy az egy klasszikus értelemben vett nagyhatalomtól elvárható: a területek hozzácsonyosításával teremtünk rendet a világban. Ebben az értelemben túlságosan felnőtünk már ahhoz, hogy pusztán csak egy, a nagykönyvben megírt etnikailag szerveződő nemzet maradjunk.

– Ez azt jelenti akkor, hogy el kell vetnünk a nemzet gondolatát?

– Nem hinném. Az etnikulturális nacionalizmus – távolról sem az egyetlen lehetséges formája a nacionalizmusnak. Oroszország számára a polgári-alkotmányos nacionalizmus a járható út, azaz az a fajta nacionalizmus, amely az alkotmányhoz való hűségen és az egységes állami-jogi szerveződés gyakorlatán alapszik. Ez olyan nacionalizmus, amelyben az orosz nemzet

tűnik államalkotónak – és most ne indítsunk vitát a szakszavakról –, még ha nem is kizárólagosnak. Mivel semmiféle kizárólagosság nem egyeztethető össze a politikai nemzet modern fogalmával.

Az alkotmányos nacionalizmus azonban szintén egyfajta nacionalizmus, és nincs értelme félelemmel körülbástyázni ezt a kifejezést. Ugyanis ha mi nem beszélünk a nacionalizmus nyelvén, akkor majd a szélsőséges erők fogják ezt tenni.

(Nyezaviszimaja Gazeta)

Zanny Minton Beddoes

Nagyratörő kisvállalkozások

A kisebb versenytársak a nagy világmárkákat fenyegetik

A világ néhány legfelkapottabb termékét gyártják. Logóik azonnal felismerhetők, reklámdallamaik beleégnek a vásárlók agyába. A beruházóknak állandó hasznot ígérnek a zűrzavaros időszakokban is. Látszólag egyre nagyobbak lesznek: június 30-án a Mondelez International snack-nagyhatalom egy 23 milliárd dolláros (6500 milliárd forint) ajánlatot tett a Hersheynek, hogy létrehozza a világ legnagyobb édesipari vállalatát; július 7-én pedig a Danone, a világ vezető joghurtgyártója ütött nyélbe egy 12,5 milliárd dolláros (3390 milliárd forint) üzletet a WhiteWave Foods, egy bioélelmiszer-gyártó cég megvásárlása révén. Mégis sötét felhők gyülekeznek a napi fogyasztási cikkek (CPG) gyártó óriások egén, akik közé olyan cégek tartoznak, mint a General Mills, a Nestlé, a Procter & Gamble és az Unilever. Ahogy az egyik cégvezető egy őszinte pillanatában megjegyezte: „Most aztán jól megjártuk”.

Problémáik érzékeltetésére vegyük Daniel Lubetzky példáját, aki bioboltokban „házalva”

kezdte el értékesíteni KIND gyümölcs- és magszeleteit, melyek ma mindenütt jelen vannak, reptereken és a Walmart nagyáruházak polcain egyaránt. Vagy itt van a két vállalkozó, Michael Dubin és Mark Levin esete, akik a drága borotvapengéken felháborodva öt évvel ezelőtt olcsóbb fajtákat kezdtek árulni közvetlenül a fogyasztóknak. Az „Egydolláros borotválkozás” (Dollar Shave Club) ma Amerika pengepiacának öt százalékát uralja.

Sok ilyen történet kering. A Boston Consulting Group, illetve az IRI tanácsadó és adatszolgáltató társaság közös felmérései szerint 2011-től 2015-ig bezárólag a nagy, napi fogyasztási cikkek forgalmazó cégek közel három százalékpontos piaci részesedésüket veszítették el Amerikában. A feltörekvő gazdaságok piacain a helyi versenytársak egyre több fejfájást okoznak a multiknak. A Nestlé, a világ legnagyobb élelmiszercege már három éve nem tudja tartani előírányzott 5-6 százalékos forgalomnövekedését.

Sokáig cégük nagysága behozhatatlan előnyt jelentett a fogyasztásicikk-gyártók számára. A központilag hozott döntések és az egységesített gyártási eljárások segítették a bővítést. Anyagi erőforrásaik lehetővé tették, hogy milliókat költsenek csillogó-villogó tévéreklámokra, hogy majd a megnövekedett forgalomban lássák a hatást. A cégek hatalmas áruházláncolatoknak forgalmazták termékeiket, és megfizették a marketing szempontjából kiemelt helyeket a polcokon.

Ezek az előnyök azonban már nem azok, amik egykoron voltak. A gyárösszevonások sebezhetőbbé tették a cégeket bizonyos valutatípusok árfolyamának ingadozására – emeli ki Nik Modi, az RBC Capital Markets bank elemzője. A tévéreklámok jelentősége csökkenőben van, mivel a fogyasztók a közösségi oldalakon és az online értékeléseken keresztül értesülnek a termékekről. Ugyanakkor egyre inkább elhárulnak a piacra lépés akadályai a kis cégek előtt. A termelést végeztesítik alvállalkozókkal, és hirdetik magukat az interneten. Könnyebbé vált a forgalmazás is: egy új márká az internetes eladások útján válhat ismertté, majd a nagy áruházak polcaira